

hânî'yi Halife Müstencid-Billâh'ın sarayına elçi olarak gönderdiğini kaydeder (*Vefeyât*, V, 148-149).

Müstencid döneminde Hanbelîlik devlet nezdinde itibar görmeye devam etmiştir. Hanbelî âlimi Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Müstencid'den övgüyle söz etmesinin sebebi budur (*el-Muntaẓam*, X, 194). İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbü'l-Müstencid* adlı bir eser yazdığı kaydedilmektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII/2, s. 487-488). Müstencid-Billâh, İbn Hamdûn'u *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye* adlı eserinde Abbâsî Devleti aleyhindeki hikâyelere yer verdiği için hapse attırması ve onun da hapisanede ölmesi sebebiyle eleştirilmiştir (İbn Hallikân, IV, 380). Müstencid'in iyi bir şair, aynı zamanda astronomi hakkında mâlûmat sahibi olduğu belirtilmektedir. 1160'lı yıllarda Bağdat'ı ziyaret eden Tudelalı Benjamin, Müstencid-Billâh'ın başta İbrânîce olmak üzere birçok dil bildiğini, bütün müslümanlar tarafından sevilişini, kendi el emeğiyle geçindiğini, doğru ve güvenilir bir insan olduğunu söyler ve onu bilgisi ve yahudilere hoşgörülü davranması sebebiyle över (*Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, s. 61-62).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 330; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi: Artuklular Kısmı* (trc. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 161-162; Tudelalı Benjamin – Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri* (trc. Nuh Arslantaş), İstanbul 2001, s. 61-62; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, X, 192-194, 214-217, 232-233; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyaydın), İstanbul 1987, XI, 212-214, 219, 221, 227, 234, 242, 260, 261-262, 266-267, 290-292, 316, 360; Büндârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 259-260, 261-262; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/1, s. 233-235, 252, 255, 260, 262, 267, 268, 271, 282, 284-285; VIII/2, s. 487-488; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 380-382; V, 148-149; Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1934, s. 314-316; H. Mason, *Two Statesmen of Mediaeval Islam*, The Hague - Paris 1972, s. 69-76; Zekeriyâ Kitapçı, *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya 1994, s. 227-229; Eric J. Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbasids of 11th and 12th Century Baghdad* (doktora tezi, 1998), The University of Michigan, s. 362-399; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 228-229, 248-252; K. V. Zetterstéén, "Müstencid", *İA*, VIII, 834-835; Carole Hillenbrand, "al-Mustandjîd", *EI²* (İng.), VII, 726-727.



HÜSEYİN KAYHAN

MÜSTENSİH

(bk. İSTİNSAH).

MÜSTERŞİD - BİLLÂH

(المسترشد بالله)

Ebû Mansûr el-Müsterşid-Billâh
el-Fazl b. Ahmed
el-Müstazhir-Billâh el-Abbâsî
(ö. 529/1135)

Abbâsî halifesi
(1118-1135).

7 Şâban 486'da (2 Eylül 1093) dünyaya geldi. 484'te (1091) doğduğu da rivayet edilir. Babası Halife Müstazhir-Billâh, annesi Lübâbe adlı bir câriyedir. Babasının vefatının ardından hilâfet makamına geçti (16 Rebîülâhîr 512 / 6 Ağustos 1118). Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın vefatından (511/1118) sonra başlayan siyasî karışıklıkların devam ettiği bir dönemde halife olan Müsterşid-Billâh, bu durumdan istifade ederek Abbâsîler'in Büveyhîler'in Bağdat'ı istilâ ettikleri tarihten (334/945) beri unuttukları dünyevî-siyasî hâkimiyeti yeniden canlandırmak için faaliyete geçti.

Mervî Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri yapan Sultan Sencer, imparatorluğun batısını Irak Selçuklu tahtına oturttuğu yeğeni Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın idaresine bırakmıştı. Mahmud'un Irak'taki hâkimiyetine itiraz eden kardeşi Mes'ûd b. Muhammed Tapar, Mezyedî Emîri Dübeyş b. Sadaka ile bazı Türkmener'in desteğini alarak isyan etti (514/1120). Dübeyş'in Irak'ın çeşitli bölgelerini yağmalamaya başlaması üzerine halife kendisine mektup göndererek bu faaliyetlerine son vermesini istedi. Ancak Dübeyş isyanı sürdürüp Bağdat'a kadar geldi. Şehrin karşısına çadır kurup ağır sözler söyleyerek halifeyi tehdit etti. Sultan Mahmud sonunda halifenin ricasına uyup Bağdat'a geldi (Receb 514 / Ekim 1120). Dübeyş, Sultan Mahmud'u oyalamaya çalıştıysa da Selçuklu kuvvetleri Hille üzerine yürüyünce kayınpederi Necmeddin İlgazi'ye sığınmak zorunda kaldı, sultan ve halifeden özür dileyip itaat arzettiğini bildirdiyse de kabul görmedi (515/1121). Dübeyş'in tehditlerine karşı Sultan Mahmud'dan yaz mevsimini Bağdat'ta geçirmesini rica eden halife daha sonra hazırlıklarını tamamlayıp Dübeyş üzerine yürüdü ve onu mağlûp ederek Bağdat'a döndü (517/1123). Sultan Sencer, Müsterşid-Billâh'ın Irak'ta Dübeyş ile mücadeleye girerek siyasî hadiselerin içinde yer almasından rahatsız oldu. Kadı Herevî başkanlığında bir elçilik heyetini yeğeni Mahmud'a gönderip halifenin Nizâmülmülk'ün oğlu Ahmed'i vezir tayin et-

mesini sağladı. Sencer bu sayede hilâfet makamının hareketlerini kontrol altında tutmayı amaçlıyordu. Ahmed'in vezirliğe getirilmesi Müsterşid'i siyasî hadiselerden uzak tutmaya yetmedi. Halife kendi ordusunu kurmak için faaliyete geçti. Ancak bu durum, halifenin asker beslememesi ve Bağdat'ın güvenliğinin Selçuklular tarafından sağlanması esasına dayanan Abbâsîler'le Selçuklular arasındaki antlaşmanın ihlâli demektir. Sultan Sencer, Sultan Mahmud'a bir mektup göndererek halifenin antlaşmayı bozduğunu söyledi ve halifeyle ittifakına son verip Bağdat'a yürümesini emretti. Selçuklu ordusu tarafından kuşatılan Bağdat'ın bir kısmı yağmalandı (Zilhicce 520 / Ocak 1127). Zor durumda kalan halife Sultan Mahmud ile anlaşmak mecburiyetinde kaldı. Sultan Mahmud gerekli saygıyı gösterip Müsterşid'i yeniden hilâfet makamına oturttu (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 504). Bağdat'tan ayrılmadan önce faaliyetlerini daha yakından takip etmek amacıyla İmâdüddin Zengî'yi Bağdat şahneliğine getirdi.

Bu sırada Dübeyş, Sultan Mahmud'un kardeşi Melik I. Tuğrul'u Irak Selçuklu tahtını ele geçirmeye teşvik etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud Tuğrul'a karşı halifeyle ittifak yapma yoluna gitti. Mahmud ve halife karşısında güçsüz kaldıklarını anlayan Dübeyş ve Tuğrul, Sultan Sencer'e sığınmak zorunda kaldılar ve Mahmud'u halifeyle iş birliği yapmakla suçladılar. Sencer, Hemedan'da bulunan yeğeni Mahmud'u huzuruna çağırdı. Mahmud amcasına itaat ederek Rey'e geldi. Tuğrul ve Dübeyş'in şikâyetinin aslısız olduğunu gören Sencer Mahmud'u yanında tahta oturttu.

Sultan Sencer'in müdahalesine rağmen Batı'da karışıklıklar devam ediyordu. Sultan Mahmud, siyasî gücü ele geçirebilmek için yoğun bir gayret içerisinde olan halifeyi azledip yerine başka birini geçirmek için sefer hazırlıkları yaptığı bir sırada vefat etti (525/1131). Küçük yaştaki oğlu Dâvûd Irak Selçuklu tahtına çıkarıldı. Dâvûd'un henüz çocuk yaşta bulunmasından dolayı ülkenin çeşitli yerlerinde karışıklıklar meydana geldi. Müsterşid, Bağdat'ta Sultan Dâvûd adına hutbe okutulması için kendisine gönderilen elçilik heyetinin isteğini reddetti.

Bu arada Sultan Sencer'in yeğeni Mes'ûd, Dâvûd'un yaşının küçük olmasından istifade ederek Hemedan'a yürüyüp şehri ele geçirdi. Mes'ûd'un Bağdat'ta adına hutbe okutulması isteği Sultan Sencer'in etkisiyle Halife Müsterşid-Billâh tarafından reddedildi. Halifeden umduğu deste-

MÜSTERŞİD - BILLÂH

ği bulamayan Mes'ûd, Musul Atabegi İmâdüddin Zengî ile ittifak kurdu. Mes'ûd'dan çekinen halife çevredeki emirleri Bağdat'a davet etti. Bu sırada Irak Selçuklu tahtında hak iddia eden Fars ve Hûzistan Meliki Selçuk Şah da Bağdat'a geldi ve halife ile görüşerek adına hutbe okutulmasını istedi. Selçuk Şah halife tarafından iyi karşılanmasına rağmen adı hutbede zikredilmedi.

Taleplerinin yerine getirilmediğini gören Mes'ûd, güçlü bir orduyla Bağdat yakınlarına kadar gelerek müttefiki İmâdüddin Zengî'yi beklemeye başladı. Mes'ûd'un Zengî ile birleşmesinin kendileri için iyi olmayacağını anlayan Selçuk Şah'ın atabegi Karaca es-Sâkî hızlı bir manevra ile Zengî'yi yenilgiye uğrattı. Zengî'nin yenilerek Musul'a geri çekilmesi Mes'ûd'u zor durumda bıraktı. Atabeg Karaca'nın da katılmasıyla Müsterşid ve Selçuk Şah'ın ordusu büyük bir sayıya ulaştı. Durumun aleyhine gelişmekte olduğunu gören Mes'ûd, halife amcası Sultan Sencer'in Bağdat'a yürümek üzere Rey'e geldiğini bildirip barış teklifinde bulundu. Müsterşid - Billâh Mes'ûd'un teklifini kabul ederek Bağdat'a girmesine izin verdi. Yapılan antlaşmaya göre Mes'ûd sultan, Selçuk Şah ise veliaht olacak, Irak halifinin vekili tarafından yönetilecekti. Mes'ûd Bağdat'a girerek saltanat sarayına yerleşti (Cemâziyelevvel 526 / Mart - Nisan 1132). Müsterşid anlaşma gereği Mes'ûd'u sultan, Selçuk Şah'ı da veliaht ilân edince Sultan Sencer'in adını hutbelerden kaldırdı. Bunun üzerine Sultan Sencer büyük bir orduyla Hemedan'a hareket etti, ancak asıl hedefi Bağdat'tı. Bu durum Bağdat'ta büyük bir korku ve paniğe sebep oldu. Halife Müsterşid, Mes'ûd ve Selçuk Şah bir araya gelip savaş hazırlıklarına başladılar. Sefere bizzat katılmayı kabul eden halife ordu Bağdat'tan ayrıldıktan kısa bir süre sonra âniden fikir değiştirdi. Bağdat'ın savunmasız kalacağını bahane ederek müttefiklerden ayrıldı ve Bağdat'a döndü (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 533, 535).

Öte yandan Sultan Sencer, kendisine karşı oluşturulan ittifakı bozmak için Musul Atabegi İmâdüddin Zengî ve Hille Emîri Dubeys b. Sadaka'yı kendi yanına çekti. Zengî ve Dubeys, Sultan Sencer'in isteği doğrultusunda Bağdat'a yürüdü. Bu gelişmeler ittifakın bütün planlarını altüst etti. Mes'ûd, Sultan Sencer ile savaşı göze almayıp Azerbaycan'a dönmek istedi. Ancak Sencer âni bir manevra ile Dinever yakınlarında Mes'ûd'a yetişti. İki ordu 8 Receb 526 (25 Mayıs 1132) tarihinde Dinever ya-

kınlarında karşı karşıya geldi. Savaş Sultan Sencer'in zaferiyle neticelendi. Mes'ûd affedildiği haberini aldıktan sonra Sencer'in huzuruna gelerek bağlılığını sundu. Sencer de kendisine Gence'yi iktâ etti ve Azerbaycan'ın idaresiyle görevlendirdi. Kendisine karşı oluşturulan ittifakı dağıttığına inanan Sencer daha sonra hâkimiyet merkezi Horasan'a hareket etti. Bu sırada İmâdüddin Zengî ve Dubeys b. Sadaka'ya Müsterşid üzerine bizzat yürüyüp Bağdat'ı ele geçirmelerini emretti. Zengî 7000 kişilik kuvvetle Hisnülberâmike'ye geldi. 27 Receb 526'da (13 Haziran 1132) halifinin bizzat iştirak ettiği savaşta Zengî ve Dubeys mağlûp oldu.

Bu olayın ardından Melik Mes'ûd, amcası Tuğrul'a karşı Halife Müsterşid - Billâh ile iş birliği yapabilmek için Bağdat önlere geldi. Neticede anlaşma sağlandı. Melik Dâvûd da amcası Mes'ûd'a bağlılığını sundu. Halife, Muharrem 527'den (Kasım - Aralık 1132) itibaren her yerde hutbeyi Mes'ûd adına okutmaya başladı. 5 Rebîülevvel 527'de (14 Ocak 1133) büyük bir merasimle halife tarafından kılıç kuşatılan ve saltanat sancağı verilen Mes'ûd ertesi gün yeğeni Dâvûd ile birlikte Azerbaycan'a hareket etti. Müsterşid - Billâh aynı yıl İmâdüddin Zengî'yi cezalandırmak üzere Musul'a yürüyüp şehri kuşattı. Ancak üç ay sonra geri dönmek zorunda kaldı. Tuğrul karşısında yenilgiye uğrayan Mes'ûd Müsterşid'den izin alarak ertesi yıl tekrar Bağdat'a geldi (528/1134). Halifinin hışmından korkarak Mes'ûd'a sığınan Türk asıllı bazı emirler yüzünden bir süre sonra Müsterşid ile Mes'ûd'un arası açıldı ve halife, Mes'ûd'dan hemen Bağdat'ı terketmesini istedi. Tam bu sırada Irak Selçuklu Hükümdarı Sultan Tuğrul'un vefat haberi geldi. Mes'ûd vakit kaybetmeden Hemedan'a giderek Irak Selçuklu tahtına oturdu (529/1134).

Halife aleyhtarları bazı emirlerin Mes'ûd'a, Mes'ûd aleyhtarlarının da Müsterşid'e sığınmaları sultan ile halife arasında bir savaş zorunlu kılmaktaydı. Halife güçlü bir orduyla Şâban 529'da (Mayıs - Haziran 1135) Sultan Mes'ûd'un üzerine yürüdü. Hemedan yakınlarındaki Dâymerc'de yapılan savaş sırasında Müsterşid, ordusunda bulunan Türk asıllı emir ve askerlerin saf değiştirmesi yüzünden yenilgiye uğradı ve devlet adamlarıyla birlikte esir edildi (10 Ramazan 529 / 24 Haziran 1135). Halife'yi yanına alarak Hemedan'a hareket eden Mes'ûd âniden güzergâh değiştirip Azerbaycan tarafına döndü. Halifeyle yüklü bir savaş tazminatı ödemesi ve bir daha or-

du kurmaması şartlarıyla anlaşmaya vardığı bir sırada Sultan Sencer'den bir elçilik heyeti geldi. Sencer, Mes'ûd'a gönderdiği mektupta Müsterşid'i hemen serbest bırakarak Bağdat'a göndermesini emre diyordu. Halifenin Bağdat'a dönmesi için hazırlıklara başlandığı esnada Sultan Sencer'den ikinci bir elçilik heyeti geldi. Sultan Mes'ûd, başında tanınmış Selçuklu emirlerinden Kuran Han Barankuş'un bulunduğu elçilik heyetini karşılamaya çıktığı sırada Müsterşid - Billâh, elçilik heyeti içerisinde sızan bir grup Bâtınî tarafından düzenlenen bir suikast neticesinde Merâğa şehri yakınlarında öldürüldü (17 Zilkade 529 / 29 Ağustos 1135). Naaşı, Merâğa şehri kapısındaki Ahmedek Medresesi'nin haziresine defnedildi. Yerine oğlu Râşid - Billâh geçti. Müsterşid'in ölümü Bağdat'ta ve Merâğa'da büyük tepki ve üzüntüye sebep oldu. Onun öldürülmesine dair bilgiler suikast biçiminin klasik İsmâîlî suikast yöntemlerine benzediğini göstermektedir. Öte yandan Selçuklu hükümdarlarının desteği olmadan böyle bir olayın gerçekleştirilmesi mümkün değildir (Özgüdenli, XXXIX/9 [2004], s. 28). Bu suikastın İsmâîlîler'den çok Selçuklu iktidarının çıkarlarına uygun olduğu da açıktır.

Müsterşid kaynaklarda hırslı, azimli, heybetli ve cesur bir halife olarak tanıtılır. Gençliğinde ilimle meşgul olmuş, fıkıh ve hadis okumuştur. İyi bir hattat, fesahat ve belâgat sahibi etkileyici bir hatiptir. Kirmanşah yakınlarında okuduğu bir hutbeden alıntı yapan Nizâmî-i Arûzî, Hz. Peygamber'den sonra hiç kimsenin bu belâgatta bir hutbe okumadığını belirtir. İbnü'l-Esîr onun cevabı mektuplarının rik'anın en güzel örneklerinden olduğunu söyler (*el-Kâmil*, XI, 34). İmar faaliyetleri de ilgilenen Müsterşid - Billâh 517'de (1123) Bağdat'ın etrafındaki surları yeniden yaptırmış, Sultan Sencer'in kızı olan hanımı için sekiz köşeli (müsemmene) bir saray inşa ettirmiş ve Tâc Sarayı'na Bâbü'l-hücre adı verilen büyük bir salon ekletmiştir (Le Strange, s. 259-260).

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed Kazvîni), London 1910, s. 21-22, 111; İbnü'l-Kâlânî, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 247-250, 275; *Azîmî Tarihî: Selçuklularla İlgili Bölümler: h. 430-538* (trc. ve nşr. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 41-57; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi: Artuklular Kısmı* (trc. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 47-59; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 197-199, 204-206, 216-218, 222-223, 231-232, 234-235, 242-243, 245-250, 254-256, 258; X, 2-5, 8-13, 20, 25-27, 30, 35-36, 42-52; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 196, 198, 218-220; *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*

(Lugal), s. 67-68, 70-71, 75; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, X, 503-504, 531-535, 541; XI, 34, 37, 42, 46-47, 63; a.mlf., *et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, bk. İndeks; Bündârî, *Zübde-tü'n-Nusra* (Burslan), s. 148-150, 158, 161-162, 166-167, 170; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/1, s. 82, 90, 96-97, 156-158, 180; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, III, 217-221; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, V/2, s. 107-115; Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1357 hş., s. 293-304; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, III, 179-182; G. le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924, s. 195, 259-260, 275; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s. 31-46; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1991, II, 5-148, 164-305; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği Münasebetleri* (doktora tezi, 1996), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 105-176; Eric J. Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbasids of 11th and 12th Century Baghdad* (doktora tezi, 1998), The University of Michigan, s. 290-337; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 35-162; [Abbas İkbâl], "Mekâtib-i Târihî, Nâme-yi Sulţân Sencer be-Vezîri'l-Müsterşid-billâh", *Mecelle-yi Yâdigâr*, IV/9-10, Tahran 1327 hş., s. 134-155; Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *TD*, XXXIX/9 (2004), s. 1-35; K. V. Zetterstéen, "Müsterşid", *İA*, VIII, 835; Carole Hillenbrand, "al-Mustarşid", *EI²* (İng.), VI, 733-735; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DA*, XXIX, 349-351.



OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

MÜSTEŞRİK

(bk. ORYANTALİZM).

MÜSTEVFİ

(المستوفى)

İslâm devletlerinde malî işlerle ilgili divanın başkanı ve ona bağlı bazı memurlar için kullanılan bir terim.

Sözlükte "hakkın ödenmesini isteyen kimse" anlamındaki **mütevffî** kelimesi, terim olarak devletin malî işleriyle ilgili divanın başkanını ve buna bağlı memurları ifade eder. Hz. Peygamber döneminde zekâtı ve diğer vergileri tahsil etmekle görevli âmillerin bir merkezde topladıkları mallar bizzat kendileri, gönderilen bir emir veya başka bir âmil tarafından Medine'ye götürülüp beytümâle teslim edilir, Resûl-i Ekrem bunları gereken yerlere sarfederdi. Mütevffîyi, "devlet başkanının âmillerin zekât ve vergi olarak topladıkları malları alıp getirmekle görevlendirdiği kişi" olarak

tanımlayan Huzâî, Resûlullah'ın Hz. Ali'yi zekât, humus, cizye gibi vergileri toplamak veya âmiller nezdinden alıp getirmek için görevlendirdiğini ve bu görevin de bir nevi mütevffîlik olduğunu söyler (*Tahrîcü'd-delâli's-sem'iyye*, s. 580). Hz. Peygamber'in bu konudaki uygulamaları Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de sürdürülmüştür. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında malî konularda yeni düzenlemeler yapılmış ve ilk divan teşkilâtı bu arada ortaya çıkmıştır. Emevîler devrinde devletin malî işlerini yürütmekle görevli Divânü'l-harâc kurulmuştur. Abbâsiler döneminde malî konularla ilgili divanların sayısı artmıştır.

Selçuklular zamanında beytümâle ait işlere bakan divana Divân-ı İstifâ, Mansıb-ı İstifâ, Divânü'z-zimâm ve l-istifâ, başkalarına da mütevffî adı verilmiştir. Selçuklular'da bugünkü maliye bakanına tekabül eden bir görev üstlenen mütevffînin devlet hiyerarşisinde bazı dönemlerde vezirden hemen sonra geldiği, bazı mütevffîlerin Divân-ı İstifâ'yi vezirliğe yükselmek için bir basamak olarak kullandığı görülmektedir. Meselâ Ebü'l-Mehâsin Sa'dülmülk mütevffîlikten Sultan Muhammed Tapar'ın, Kemâlülmülk es-Sümeymî de Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın vezirliğine yükselmiştir. Sultan Berkıyruk devrinde mütevffîlik yapan Mecdülmülk Vezir Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk'ten daha nüfuzlu idi. Divân-ı İstifâ devletin bütün malî işlerinden sorumluydu. Vilâyet veya eyaletlerdeki vergi ve tahsil memurları mütevffîye bağlıydı. Mütevffînin ayrıca bir nâibi olurdu; yokluğunda ona vekâlet eder, ölüm veya bir başka sebeple görevden ayrılması durumunda onun yerine geçirdi. Kirman Selçukluları'nda da devletin malî işlerinden sorumlu olan divanın reisine mütevffî veya "sâhib-i divân-ı istifâ-yı memâlik" denilirdi. Mütevffî önemli devlet adamları arasından seçilirdi. Gazneliler'de Sultan Mes'ûd döneminde mütevffînin (mütevffî'l-memâlik) başında bulunduğu daire "dârü'l-istifâ" olarak da anılmıştır (Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, I, 199). Karahanlılar'da Divân-ı İstifâ'nın başkanına "ağıcı" adı verilmiş, muhtemelen V. (XI.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren de mütevffî kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.

Anadolu Selçukluları'nda devletin arazi ve iktâ defterleri dışında bütün malî işlerine bakan kimseye mütevffî denilmemiştir. İbn Bibî'nin mütevffî Mecdüddin Erzincânî'den "emîr-i cell mütevffî" diye bahsetmesi mütevffîliğin Anadolu Selçukluları'nda da önemli bir makam olduğunu göster-

mektedir (*el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, II, 175). Selçuklular'da devlete ait hesap işlerinde siyâkat yazısı ve rakamı kullanılmış, Sâhib Fahreddin Kazvîni, Abdurrahman Mütevffî ve Nâsirüddin Mehmed Mütevffî siyâkatteki maharetleriyle ün kazanmıştır. Mütevffî tayinleriyle ilgili bazı menşurlarda göreve tayin edilen kişinin mezşurleri belirtildikten sonra bütün Selçuk ülkesinin gelirini toplaması, kendisine tevki' verildiği, liyakatli âmiller görevlendirmesi, vergileri iyi muhafaza etmesi, vergi toplarken adaletten ayrılmaması, halka ve ileri gelenlere meclisini açık bulundurması gibi tavsiyeler yer almaktadır (Turan, s. 3, 4, 6, 7). "Kötü mezhepli" veya gayri müslim mütevffîlerin halka sıkıntı verebileceğini, böylelerinin derhal azledilip cezalandırılmasını söyleyen ve ardından Hz. Ömer döneminde bir yahudi âmilin görevden alınmasını hikâyesini nakleden Nizâmülmülk'ün bu ifadelerinden (*Siyâsetnâme*, s. 222 vd.) bazı mütevffîlerin görevlerini kötüye kullandıkları anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklular'ın maliye sistemleriyle ilgili terimler diğer Türk ve İslâm devletlerini de etkilemiştir. İlhanlılar'da önceleri malî işlere bakan görevliye "defterdâr-i memâlik" denirken Gâzân Han döneminden kısa bir süre önce bunun yerine mütevffî tabiri kullanılmaya başlanmıştır. İlhanlılar'da da mütevffînin siyâkat yazısı ve rakamlarını bilmesi şarttı. Mütevffî bütün malî işlerde vezire karşı sorumluydu. Tarihçi Hamdullah el-Mütevffî ile kardeşi Zeynüddin Muhammed'in mütevffî olarak görev yaptıkları İlhanlılar devrinde mütevffîler eyaletlerdeki vergileri vergi memurları (muhasıllar) vasıtasıyla toplarlardı.

Fâtımî devlet teşkilâtında da mütevffîlik görevinin mevcut olduğu bilinmekle beraber büyük bir önem kazanmadığı ve mütevffînin divandan sorumlu mütevellîye malî konularda yardım ettiği anlaşılmaktadır (Es'ad b. Memmâtî, s. 301; Makrîzî, II, 227). Zengiler devrinde ve özellikle Nüreddin Mahmud Zengî'nin son dönemlerinde mütevffînin Selçuklular'daki gibi büyük bir itibarı vardı. Nüreddin'in mütevffîsi Hâlid el-Kayserânî âdeta hükümdarın veziri durumundaydı. Eyyûbiler'de malî idarede yetki ve sorumluluk itibarıyla nâzır ve mütevelliden sonra mütevffî gelirdi. Ancak zamanla bu görev itibarını kaybetmiş, mütevffî divan işlerini yürüten mütevellilerin yardımcısı durumuna düşmüştür. Mütevffîler Eyyûbiler'de divan mütevellisine verilmesi gereken malları bildirir, cerideler tutar ve gelir giderleri kontrol